

ДЕО ТРЕЋИ

ДРУГИ ПРОДОР У СРБИЈУ

ФОРСИРАЊЕ ИБРА И БОРБЕ НА КОПАОНИКУ

Врховни штаб је 25. јула наредио штабу Оперативне групе дивизија да 2. и 5. и 17. дивизију извуче из борби у андријевичкој операцији (немачка операција »Драуфгенгер«) и одмах их упути у Србију, а фронт код Андријевце да преузму црногорске јединице. После прикупљања источно од Берана, Оперативна група дивизија је 28. јула предузела продор у Србију у три колоне. Десна колона, 5. крајишка дивизија, правцем Загорје—Горажде—Врбица—Паучина; средња, 2. пролетерска дивизија, правцем Будимље—Лешница—Туцање—Хазане—Савин Бор—Крушчица; лева колона, 17. дивизија, правцем Горажде—Бела коса—Орахово—Османово брдо—Оштра главица.³²⁴

Пета дивизија је требало да се прикупи на просторији села Загорје и Калудре, а затим да маршује у две колоне: десна, 4. крајишка бригада (три батаљона), правцем Дапсице—Горажде—Дуб—Врбица—Трпези—Јазавчев крш—Јасеница—Миљуљак (к. 1350)—Струњача—Голо Брдо—Шиљак, са задатком да разбије непријатеља на Јазавчевом кршу, а лева колона, 10. крајишка бригада, појачана једним батаљоном 1. бригаде, правцем Дапсица—Адровићи—Лагатори—Бук—Муровац—к. 1501—Рудница (к. 1580)—Паучина, са задатком да разбије непријатеља у рејону села Лагатора.

Наређено је да јединице крену 28. јула у 16 часова, а по доласку на одређену просторију да се разместе: 4. крајишка бригада у шуми Шиљку — и затвори правце према

Рожају и Новом Пазару, 1. крајишка бригада јужно од села Паучине — и затвори правац према Рожају, а 10. крајишка бригада северно од села Паучине.

Пошто је заузела Чакор, 4. крајишка бригада га је држала од 25. до 27. јула. Тога дана њене положаје на Чакору преузео је један црногорски партизански одред, а она се — по наређењу штаба Дивизије — пребацила у село Загорје, где је стигла 27. јула у 21 час. У 14 часова, 28. јула, као претходница Дивизије, продужила је наступни марш преко села Дапсице и Горажда и, у први мрак, избила на југозападну ивицу села Врбице. Ноћу 28/29. јула напала је и разбила албанске квислиншке формације и сеоску милицију на Јазавчевом кршу, а затим их, заједно са 10. бригадом, гонила до села Паучине, када су се повукли према Рожају. После тога, Бригада се разместила у шуми Шиљку и затворила правце према Рожају и Новом Пазару, док су се 1. и 10. бригада сместиле у рејону села Паучине.

У овим борбама погинуло је 30 припадника албанске квислиншке милиције — балиста, а заробљени су један Немац и један балиста. Заплењена су два пушкомитраљеца, две »брезде« и 5000 метака. Наши губици су износили 13 рањених, од којих тројица теже.

Дивизија је 31. јула продужила наступни марш према Ибру, правцем: Липица—Руднице—кота 1243—Влахиња—кота 1247—кота 978—Пленибабе—Руђе—Калуђери—Радуовци—Надумци, где је стигла истог дана предвече и разместила се у следећем распореду: 4. крајишка бригада у селу Надумци — и затворила правац према Новом Пазару, 1. крајишка бригада у селу Радуовци, а 10. крајишка бригада у селима Катућерима и Рућу — затворивши правце према Новом Пазару и Тутину. Уз пут је 4. бригада, код села Пленидбаба, водила мању борбу и, том приликом, ранила четири балисте, док је један погинуо.

У 4 часа, 1. августа, Дивизија је наставила марш правцем Кожље—Пањеве—Заврт—Металица—Драгочево—Врановићи—Бубе. Истог дана по подне се разместила: 1. крајишка бригада у селу Бубе, 4. крајишка бригада у селу Бање, а 10. крајишка бригада у селу Врановићима, затворивши правац према Ибру.³²⁵

325 АВИИ, к. 781А, рег. бр. 47-3, Заповест штаба б. НОУ дивизије од 30. VII 1944. за продужење наступног марша преко Санцака.

Другог августа се померила још ближе Ибру: 4. бригада правцем Бање—Вараге—Смилов Лаз—Хан Црвени—Кукавица, где се разместила и затворила правац према Новом Пазару и Ибру, 10. бригада истим правцем, преместивши се у селу Брекињу и затворивши правац према Новом Пазару и Ибру, а 1. бригада правцем Бубе—Заграђе—Златаре—Млијешњак (к. 1338)—Рудине, где се сместила и затворила правац према Новом Пазару и Ибру.³²⁶

Избијањем Оперативне групе дивизија у долину Ибра, непријатељу је запретила непосредна опасност од њеног упада у Србију. Зато је он — поред постојећих снага које су обезбеђивале комуникације у долини Ибра — убрзано довлачио свеже снаге,³²⁷ са којима је одмах прелазео у напад. Тако је, 3. августа у 4 часа, напао 1. крајишку бригаду на положају Бањска—Кадинача и тог дана га заузео.

Истог дана ујутру примљена је заповест штаба Оперативне групе дивизија за дејства у долини Ибра, којом се наређује 5. и 17. дивизији да не прелазе на десну обалу ове реке.³²⁸ Међутим, штаб 5. дивизије је својом запове-

326 Исто, рег. бр. 1-1/4, Заповест штаба 5. НОУ дивизије од 1. VIII 1944. за напад на комуникације у долини Ибра; рег. бр. 1-2/4, Заповест штаба Оперативне групе дивизија од 1. VIII 1944. за покрет на просторију Одујевићи, Вуча Локва, Хан-Грижани.

327 У време форсирања Ибра од стране Оперативне групе дивизија, непријатељ је на сектору Косовска Митровица — Рашка имао следеће снаге: два батаљона 5. СС полицијског пука, 5. пук Руског заштитног корпуса, два батаљона Српског добровољачког корпуса, један ојачани батаљон бугарске 24. дивизије и један оклопни воз. У помоћ овим снагама пристизао је 14. пук 7. СС дивизије »Принц Еуген«, а у Косовску Митровицу су стизали из Грчке делови немачке 1. брдске дивизије, за које су се Немци двоумили где да их употребе. Наиме, да би олакшао наступање Оперативној групи дивизија, Врховни штаб је наредио штабу 2. ударног корпуса и 1. пролетерској дивизији да нападају непријатељска упоришта у средњем току Лима, 3. дивизија да офанзивним акцијама привуче непријатељске снаге на подручје Плав, Гусиње, Пећ, Рожаје, 1. пролетерска дивизија да дејствује на десној обали Лима, а 37. дивизија да форсира Лим и дејствује у правцу Златибора. Ова дејства су немачко командовање довела у недоумицу о намерама Оперативне групе дивизија и месту и распореду њених снага, те није знало где да упути 1. брдску дивизију доведену из Грчке. (Петар Вишњић, *Оперативна група дивизија у форсирању Ибра августа 1944. године*, ВИГ, бр. 12, 1976).

328 М. Морача, *н. д.*, 261, 262.

шћу још 1. августа наредио 1. и 4. крајишкој бригади да нападну непријатеља у долини Ибра и поруше комуникације, па су оне ноћу, 3/4. августа, кренуле на извршење задатка.

Четврта крајишка бригада је имала задатак да нападне непријатеља на одсеку Лепосавићи—Добрава.³²⁹ Међутим, због ангажовања 1. крајишке бригаде у борбама код Кадињаче, она је — по наређењу штаба Дивизије — свој нападни одсек проширила до железничке станице Слатине. Неометано се спустила на реку и, у 9.15 часова, напала непријатеља који је бранио комуникацију.

У међувремену је стигло наређење да се 5. дивизија ипак пребаци на десну обалу Ибра.³³⁰ Ово је створило извесне тешкоће, јер су сви тешки делови и болнице — сходно ранијој заповести — требало да остану на левој обали, па су тако били и распоређени. Сад се све то морало оријентисати према реци, а морали смо чекати и да се заузму мостови. Борба је била тешка и трајала је готово читаву ноћ. Непријатељ се бранио из троспратних бетонских бункера и ватром контролисао све важније објекте. Поред тога и оклопни воз је интервенисао од Рашке. Ноћ је била ведро, а непријатељ је ракетама осветљавао терен.

У таквој ситуацији 4. бригада није успела да заузме ниједан мост на Ибру, па се у зору са свим својим деловима, газећи реку, пребацила на десну обалу и разместила у селима Негомирац, Лозна и Граничане, обезбедивши се према Копаонику. Непосредно по доласку Бригаде у ова села, непријатељ је интервенисао од села Лепосавића и, уз подршку два тенка, покушао да наше снаге одбаци што даље од комуникације. Око 9 часова заузео је коту 883.

У овим борбама непријатељ је имао 17 погинулих и петорицу заробљених, међу којима и једног немачког подофицира радиотелеграфисту, и више рањених. Заплењено је 58.000 пушчаних метака, 120 мина за тешки бацач и четничка архива Боже Марковића и 2. косовског корпуса. Спаљено је пет камиона, једна железничка станица и један магацин са опремом, а онеспособљено је 600 метара железничке пру-

329 АВИИ, к. 781А, рег. бр. 1-1/4.

330 М. Морача, *н. д.*, 262.

ге. Ми смо имали девет рањених, од којих двојицу теже, и једног погинулог од експлозије сопственог бацача.³³¹

Исте ноћи су се и 1. и 10. крајишка бригада пребациле преко Ибра.³³²

Ноћу 4/5. августа цела Дивизија се прикупила на просторији Граничани, Лозна, Јелакце, а 6. августа се по дану пребацила на просторију Боранци, Ковизле, Радуње. Седмог августа померила се на просторију Берекари, Чокотар, Халиловићи, где је била у резерви Групе, док су 2. и 17. дивизија дејствовале према Брусу.³³³

Тек што се дивизија разместила, у њен штаб је стигао командант 17. дивизије Глиго Мандић и донео податке о четничком продору према врху Копаоника. Наиме, четници су бочним маневром заузели Леденицу (к. 1915), Бећировац (к. 1778) и Миланов врх (триг. 2017) и 7. августа до пред вече избили до линије Војетин (к. 1558) — село Равниште, те тако овладали врхом Копаоника и угрозили дејство 17. дивизије према Брусу.

Пета крајишка дивизија је добила задатак да разбије ове непријатељске снаге и поврати изгубљене положаје. Штаб Дивизије је наредио 1. и 4. крајишкој бригади да то изврше, а 10. крајишку бригаду је задржао у дивизијској резерви. Почетак напада био је предвиђен за 7. август у 22 часа.³³⁴

Четврта крајишка бригада је имала задатак да заузме Бећировац и Леденице. Претпостављало се да се главни четнички штаб налази на Бећировцу, па је штаб Бригаде планирао да се једна ојачана чета провуче кроз шуму и нападне четнички штаб, што би, истовремено, био и сигнал за почетак општег напада. У сумрак чета је кренула на задатак, провукла се кроз прве непријатељске линије и по-

331 АВИИ, к. 782А, рег. бр. 3-2, Извештај штаба 4. крајишке бригаде од 5. VIII 1944. штабу 5. НОУ дивизије о борбама у долини Ибра 3 VIII 1944.

332 Исто, рег. бр. 4-2, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 4. VIII 1944. штабу Оперативне групе дивизија о борбама у долини Ибра.

333 М. Морача, *н. д.*, 263, 264.

334 АВИИ, к. 782А, рег. бр. 7-2, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 8. VIII 1944. о борбама на сектору Бећировац—Миланов врх—Леденица У овим борбама су са четничке стране учествовали: јуришни корпус (2.000) и 2. и 5. јуришни корпус. (М. морача, *н. д.*, 265)

лако се потоком Дубока река привлачила циљу. Због честог застајкивања избила је на Бећировац око 0.30 часова 8. августа и са северне стране напала на шатор у коме се налазио четнички штаб. Изненађење је било потпуно: штаб је разбијен, а командовање дезорганизовано.

Одмах је уследио општи напад на све положаје непријатеља, те је Бригада до зоре заузела Бећировац, Жећи (к. 1420), Леденице (к. 1915) и Јаран (к. 1789). Само су поједини четнички делови покушали да се организовано боре. Једна већа група од око 300 четника покушала је да уништи једну чету нашег 2. батаљона, која је имала свега 29 бораца, али је имала велику ватрену моћ — осам »шараца«. Наиме, као командант Бригаде нашао сам се са поменутом четом на једном пропланку чије су падине према северу биле потпуно голе. Према нама је наступала поменута четничка група и то — двојним стрељачким стројем. Четници су држали пушке на »готовс«. Укопали смо митраљезе и чекали. Кад су пришли на око 80 метара, отворили смо ватру по том »живом зиду«, који се и даље истим темпом кретао према нама. То је у почетку лоше деловало на борбени морал бораца, али кад су четници почели да падају од наше митраљеске и пушчане ватре, њихов ланац се покидао и почео да се повлачи.

Око подне се све утишало. Ту и тамо је још по неки четник заробљаван. То је трајало два дана — 8. и 9. августа. У овим борбама погинуло је око 80 четника, а заробљено их је 315, међу којима пет бивших официра. Број заробљених се касније повећао. Заплењено је 214 пушака, 10 пушкомитраљеза, два тешка митраљеза, један мали бацач, преко 20.000 пушчаних метака, 150 ручних бомби, 50 коња (велики број са седлима), четничка архива, више шатора и други материјал. Наши губици износили су два погинула и три рањена борца.³³⁵

Истовремено је 1. крајишка бригада разбила четнике на свом правцу напада и заузела Миланов врх и Суви јелак (к. 1633).

После разбијања четника, 4. крајишка бригада се разместила у село Брзеће, а затим се, 10. августа, померила у

335 АВИИ, к. 782А, рег. бр. 9-2, Извештај штаба 4, крајишке бригаде од 9. VIII 1944. штабу 5. НОУ дивизије о борбама против четника на Копанику 7, 8. и 9. VIII 1944.

села Бело Поље и Блажево. Ту је требало да припреми земљиште за пријем материјала од савезника за целу Оперативну групу дивизија.³³⁶

Деветнаестог августа су из 5. крајишке дивизије отишле старешине одређене за руководиоце у српским јединицама. Укупно њих 84 и 11 курира за Главни штаб НОВ Србије. У тој групи руководиоца био је и аутор ове монографије. Растанак са ратном јединицом тешко је пао. Навирала су сећања на прве дане устанка, на офанзиве, победе и искушења. Док је културна екипа Дивизије певала песму растанка, мени и осталима који су пошли са мном, навирале су сузе на очи. Ипак, радо смо ишли, јер смо знали да идемо да помогнемо српским јединицама, од срца, као што су они нама помогли 1942. кад су дошли у Босанску крајину. Дужност команданта 4. крајишке бригаде примио је Вид Вицука Бодирожа.³³⁷ У бригади је тада формирана Пратећа чета тешких бацача, те је тако повећана њена ватрена моћ.

Ради примања материјала од савезника, 4. крајишка бригада се задржала у рејону села Белог Поља и Блажева све до 30. августа. Примала је материјал за целу Оперативну групу дивизија. Енглези су нам опет слали оно што нам није било неопходно. Раније су нам слали пушке, а сада пушкомитраље, док од одеће и обуће нисмо добили ништа.

Бригада је и у политичком погледу била веома активна. Посебно се ангажовала у раду са народом, па је изванредан број омладинаца из села испод Јастрепца ступио у наше редове. У међувремену је у долини Ибра без губитака заузела и уништила рудник Кремиће и, том приликом, заробила два жандарма и запленила 20 кг експлозива, 150 метара кабла, 1.000 метака, два јахаћа коња и извесну количину хране.³³⁸

336 М. Морача, *н. д.*, 265.

337 АВИИ, к. 782А, рег. бр. 11-6, Наредба штаба 5. НОУ дивизије од 19. VIII 1944. о постављењу Вида Бодироже за команданта 4. крајишке бригаде; М. Морача, *н. д.*, 270.

338 АВИИ, к. 782А, рег. бр. 16-2, Извештај штаба 4. крајишке бригаде од 23. VIII 1944. штабу 5. НОУ дивизије о заузимању рудника Кремићи.

Ноћу 23/24. августа Бригада је у долини Ибра, у рејону села Кајкова, са два батаљона у заседи сачекала и уништила 16 непријатељских камиона и једна луксузна кола. Погинуло је 13 Немаца, међу којима један поручник. Заплењено је 10 пушака, две стројнице и 15.000 метака. Бригада није имала губитака.³³⁹

Ноћу 27/28. августа на прузи Косовска Митровица—Рашка, у рејону села Слатине, један ојачани батаљон 4. бригаде дочекао је композицију од 80 вагона, од којих су три била обложена врећама са песком. Воз је дигнут у ваздух, а затим засут бомбама и митраљеском ватром. Према подацима које смо добили из Косовске Митровице, у возу се налазило око 800 Немаца. Било је много мртвих, међу којима и два потпуковника и три капетана, и више рањених, док је један Немац заробљен. Уништен је један топ и цела композиција са локомотивом. На тој прузи возови нису саобраћали до 30. августа увече. Ми смо имали пет рањених, од којих три теже.

У исто време, два батаљона 4. бригаде су код села Криве Реке разбила четнички корпус Раковића. Погинуло је 15, а заробљено 11 четника. Ми смо имали само једног рањеног борца.

Тридесетог августа Бригада се прикупила и разместила у рејону села Криве Реке и Мачковца. За то време су 1. и 10. бригада водиле борбе око Куршумлије, Крушевца и на Јастрепцу. Тридесет првог августа обе бригаде су се прикупиле: 1. крајишка у селу Осредцима, а 10. крајишка у селу Лапчевићима.³⁴⁰

Првих дана септембра Дивизија се одмарала. За то време смо вршили добровољну мобилизацију у селима на Јастрепцу и према Морави и мобилисали око 450 омладинаца. У Дивизију је дошло и 100 бораца из 23. српске дивизије и 38 из Ибарског НОП одреда. Ти борци су били слабо

339 Исто, рег. бр. 18-2, Извештај штаба 4. крајишке бригаде од 25. VIII 1944 штабу 5. НОУ дивизије о борбама у заседи ноћу 23/24. VIII 1944.

340 Зборник, I, 11, док. бр. 99, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 2. IX 1944. штабу Оперативне групе дивизија о борбама подређених јединица од 25. до 30. VIII 1944; АВИИ, к. 782А, рег. бр. 21-2, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 30. VIII 1944. штабу Оперативне групе дивизија о борбама вођеним од 27. до 30. VIII 1944.

одевени и обувени. Тих дана је уместо 2. пролетерске дивизије у састав Оперативне групе дивизија ушла 21. српска дивизија.³⁴¹

ПРОДОР У ШУМАДИЈУ /

Према плану Врховног штаба требало је да Оперативна група дивизија из Жупе и са Копанника продре у Шумадију и, заједно са јединицама НОВ које су продрале у Србију преко Дрине и Лима, учествује у борбама за ослобођење западне Србије и Шумадије.³⁴² Зато је 5. крајишка дивизија 6. септембра у 14 часова почела покрет: 1. крајишка бригада из рејона села Осредци, правцем Нерађе (триг. 1350)—Плоча—Чикер, у рејон села Плеића и Близанске равни; 4. крајишка бригада из рејона села Мачковца, преко села Лапчевића и Јагодњег врха, у рејон села Караче и Плеића; 10. крајишка бригада, истим правцем, на Љесковац и Опућу.³⁴³

У 15 часова 7. септембра Дивизија је продужила покрет и предвече фронтално избила на десну обалу Ибра.

Четврта крајишка бригада је, правцем Перићи—Ковач, из покрета напала непријатеља у Биљановцу, обезбедивши се од Рашке и Ушћа. После оштре борбе, заузела је село, али није успела да уништи троспратни бетонски бункер из кога је непријатељ бранио мост, па је форсирала Ибар газећи га. Оклопни воз који је за време преласка реке интервенисао од Рашке, дочекан је у заседи и натеран на повлачење. У овј борби било је мртвих, а рањено је 13 непријатељских војника. Четврта бригада је имала три мртва и 13 рањених.³⁴⁴

После форсирања Ибра, 4. бригада је заузела рудник Јарандол, а затим продужила покрет правцем Дољани—Марковићи—Слатина и, 8. септембра, достигла просторију Липовац, Прћани, Косурићи, обезбедивши се према Ибру.

341 М. Морача, *н. д.*, 274, 275.

342 *Ослободилачки рат народа Југославије*, II, 276, 277.

343 Зборник, I, 11, док. бр. 118, Наређење штаба 5. НОУ дивизије од 5. IX 1944. штабовима 1, 4. и 10. крајишке бригаде за покрет у правду Ибра.

344 Исто, док. бр. 149, Извештај штаба 5 НОУ дивизије од 9. IX 1944. штабу Оперативне групе дивизија о борбама приликом прелаза преко комуникације Рашка—Краљево и о нападу на Рудно.

Прва крајишка бригада је имала задатак да обезбеди правац од Рашке док све јединице дивизије не форсирају реку. Међутим, она је одмах после преласка Ибра, у рејону села Корлаће, Череење, повукла обезбеђење и, преко села Беле Стене и Градца, наставила марш за село Рудно. Ту је разбила четнике и, преко села Реке и Царине, избила у села Брезову и Борику.

Десета крајишка бригада форсирала је Ибар у рејону села Биљановца и маршевала за 4. крајишком бригадом до села Долца.³⁴⁵

Девог септембра Дивизија је наставила покрет: 4. крајишка бригада, у 3 часа, долином Студенице до истоименог манастира, па, преко села Мланче, Беле Воде и Доброг Дола, до засеока Којиновића и села Врмбаје; 1. крајишка бригада правцем Борика—Гичја глава (к. 1051)—Милићи—Рупа до села Врмбаје; 10. крајишка бригада, за 4. крајишком бригадом, до села Мланче. Обе бригаде су се обезбедиле према Ибру.

Сутрадан је 4. крајишка бригада наставила покрет правцем Вртелка—Велика ливада—Божац—Будожеља, с циљем да заузме Ивањицу. Напад је био предвиђен за 21 час. Међутим, једна чета Српске државне страже и домаћи четници су истог дана око 16 часова напустили Ивањицу и повукли се према Каони, па је Бригада без борбе ушла у Ивањицу.

Ту, у варошици 11. септембра је на свечан начин прославила двогодишњицу формирања. Тог дана је командант Дивизије одржао прво смотру и говорио пред постројеном бригадом, а затим је Бригада, парадним маршем, продефиловала главном улицом Ивањице. За те две године Бригада је израсла у једну од најбољих наших јединица, чиме се могу поносити њени борци и руководиоци. За то време добила је и више признања, а посебно су значајна она од врховног команданта, друга Тита.

³⁴⁵ Исто, док. бр. 118, Нареење штаба 5. НОУ дивизије од 5. IX 1944. штабовима 1, 4. и 10. крајишке бригаде за покрет према Ибру; док. бр. 142, Нареење штаба 5. НОУ дивизије од 8. IX 1944. штабовима бригада за размештај на просторији Врмбаје, Мланча и прикупљање података о непријатељским снагама у Ивањици; док. бр. 149, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 9. IX 1944. штабу Оперативне групе дивизија о преласку Ибра.

Приближно у исто време је и 1. крајишка бригада без борбе овладава рудником Лисинским, а 10. крајишка по села положај на линији Гламоч—Биљеџ—Ровци.³⁴⁶ Дивизија је 12. септембра избила у рејон Ариџа.

НАПАД НА УЖИЦЕ

Продирући у Шумадију, 5. крајишка дивизија је, по наређењу штаба Оперативне групе дивизија, ноћу 13. септембра напала Ужице. Истовремено је 21. српска дивизија напала Пожегу, а 37. дивизија је водила борбе са немачком моторизованом колоном на комуникацији Добрун—Ужице.

У Ужицу су се налазили један батаљон Српске државне страже и две четничке бригаде. За напад на Ужице штаб Дивизије је одлучио да ангажује све три бригаде: 1. крајишку — на одсеку између цесте за Мачкат и цесте за Вишеград, 4. крајишку — са северне стране, између цеста Ужице—Тврдићи и Ужице—Вишеград, с тим да, истовремено, разбије четнички корпус у селу Пониковци; 10. крајишку — на одсеку између цеста Ужице—Тврдићи и Ужице—Орловац—Забучје. Све три бригаде требало је да убаце у град по један батаљон.³⁴⁷

Четврта крајишка бригада је 13. септембра у 8 часова кренула из рејона села Сврачкова и око 12 часова избила на комуникацију Ужице—Пожега, прекинула железничку пругу и, у висини села Горјана, поставила бочна обезбеђења према Ужицу и Пожеги — у висини села Рупељева. Приликом преласка комуникације наишао је оклопни воз из Ужица, али га је наша заседа присилила да се врати. После тога је Бригада продужила покрет правцем Здравчићи—Трешњица (к. 636)—Локва—Чакарево брдо (к. 670)—Таревина (к. 703)—Татица, где је стигла око 20 часова.

346 Зборник, I, 11, док. бр. 142, Извештај штаба Оперативне групе дивизија од 11. IX 1944. о борбама у току покрета према западу.

347 Зборник, I, 12, док. бр. 24, Заповест штаба 5. НОУ дивизије од 12. IX 1944. штабовима бригада за напад на Ужице.

За време покрета упутила је 3. батаљон према селу Пониквици •— да нападне четнике који су се тамо налазили.

Град је напала са закашњењем од готово два часа, јер је чекала 1. и 10. бригаду. У 23.30 часова отворила је минобацачку ватру на град и тукла га до 24 часа. За то време је 3. батаљон, преко села Татинца, избио у центар града, у коме су се неочекивапо нашли и делови 7. СС дивизије »Принц Еуген«, која је баш те ноћи, 13/14. септембра, по ешелонима пристизала из Вишеграда у Ужице и Пожегу. Непријатељ је био толико изненађен да у први мах није отворио ватру. Тек када је батаљон стигао до натоварених паркираних камиона, Немци су интервенисали са двоје блиндираних кола, а убрзо су предузели и противнапад. Пошто су били знатно надмоћнији, батаљон се у зору повукао из града. За то време је 2. батаљон очистио од непријатеља спољна утврђења између Татинца и Лазовине, осим једног бункера, којег, и поред неколико покушаја, није успео да заузме. Оба батаљона су се задржала на полазним положајима. Истовремено је 3. батаљон напао и разбио четнике у селу Пониквици.

Погинуо је већи број непријатељских војника, а више их је рањено. Заробљени су један припадник Српске државне страже и пет четника и задобијен мањи плен. Бригада је имала једног погинулог и седам рањених бораца.³⁴⁸

Прва крајишка бригада је на свом правцу наступања наишла на непријатеља у селу Забучју, напала га око 21 час, али без успеха. Један њен батаљон је продро у град, али се и он, после непријатељевог противнапада, морао повући. Десета крајишка бригада је на свом правцу овладала спољном одбраном и са једним батаљоном продрла у град и заузела железничку станицу. Међутим, и овај батаљон се под притиском непријатеља повукао из града. Напад није успео, јер се, супротно нашим очекивањима, у граду нашло и око 2.000 Немаца из 7. СС дивизије.³⁴⁹ Ни 21. српска дивизија није заузела Пожегу, из истих разлога.

³⁴⁸ Исто, док бр. 44, Извештај штаба 4. крајишке бригаде од 15. IX 1944. штабу 5. НОУ дивизије о нападу на Ужице.

³⁴⁹ Исто, док. бр. 84, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 19. IX 1944. штабу Оперативне групе дивизија о борбама од 9. до 18. IX 1944.

ОСЛОБОБЕЊЕ АРАНБЕЛОВЦА

После неуспелог напада на Ужице, 1. крајишка бригада се повукла у село Забојштицу, а 4. и 10. бригада у рејон села Добриње. Ту нисмо наишли на непријатеља, а народ нас је лепо дочекао, пошто је у нама видео своје ослободиоце. Иначе, до нашег доласка тај крај је трпео од страховитог терора четника и припадника Српске државне страже.

Штаб Оперативне групе дивизија је 14. септембра наредио да Група продужи покрет по следећем распореду: 5. дивизија северно од Пожеге, 21. дивизија ка југоисточном делу села Гојна Гора, а 17. дивизија ка Горњем Милановцу.³⁵⁰ Шеснаестог септембра настављен је покрет на североисток: 4. и 10. крајишка бригада су се пребациле у рејон села Бранетића, а 1. крајишка у село Добрињу. У Бранетићима смо затекли Чачански НОП одред са 35. партизана. Дочекали су нас с одушевљењем. И поред страшног терора, народноослободилачки покрет у овом крају ишје био никад угушен. Видели смо то и по понашању мештана према нама. Увече, на великом збору, на коме је говорио Милош Минић, секретар Окружног комитета Партије, било је око 300 мештана.³⁵¹

Четврта бригада је добила задатак да заузме варошицу Белановицу,³⁵² у којој се налазио Руднички четнички корпус, јачине 500—600 четника. Поред лаког наоружања, четници су располагали и са једним топом »пито« 37 мм и једним противавионским митраљезом 20 мм. Запосели су доминантне положаје југозападно и западно од варошице, на линији: Вис (к. 521)—Котрља (к. 412)—Лисине (к. 343)—Амбариште—Стреино брдо (триг. 307). Ископали су ровове и утврдили се.

Бригада је кренула на задатак 17. септембра у 6 часова, у две нападне колоне. Десна, јачине три батаљона, правцем Горњи Бренетићи—железничка станица Ставица—Котрља. Чим су је четници осмотрили, отворили су ватру из топа и противавионског митраљеза. Штаб Бригаде је ангажовао један батаљон да везује четнике с фронта, а један батаљон

350 М. Морача, *н. д.*, 280, 352.

351 Исто, 281.

352 Зборник, I, 12, док. бр. 84.

је послао бочно, да се пробије према Облој глави, те из позадине помогне заузимање четничких положаја. Истовремено је 3. батаљон, као лева колона, преко села Бренетића избио на железничку станицу Дићи, прекинуо пругу и продужио наступање преко села Иванаваца према селу Шутцу — да спречи извлачење четника према северу. Четници су с фронта пружали јак отпор, али кад је 2. батаљон продро према Облој глави, настала је међу њима забуна, те су се почели повлачити према северу. Бригада их је у јуришу разбила, али се главнина ипак извукла и повукла према Јазавцу.

Погинуло је 48 четника, а заробљено 15. Они су остали у нашим јединицама. Заплећен је противавионски митраљез са 200 метака, 70 граната за топ »пито«, 37 пушака, 2.000 метака и друга ратна опрема. Ми нисмо имали губитака.³⁵³

После разбијања четника, 4. крајишка бригада се разместила у Белановици, 10. крајишка у рејону села Драгоља, а 1. крајишка се сместила у Бренетиће. У Белановици и околини осећали су се трагови четничке владавине. Народ је био преплашен, али је ипак било много људи који су се радовали што смо дошли.

Продором јединица Народноослободилачке војске у Шумадију, почела је битка за коначан обрачун са окупатором и домаћим издајницима у Србији. Брзо напредовање јединица Народноослободилачке војске присиљавало је окупатора, због недостатка снага, да брани само важнија места, међу које је спадао и Аранђеловац. Немачке снаге су биле груписане у источној Србији и Банату против трупа III украјинског фронта Црвене армије, а одбрана западне Србије и Шумадије поверена је четницима и квислиншким јединицама. У граду се тада налазило око 1.200 припадника Српске државне страже и четника. Њима су Немци поверили непосредну одбрану града, али су, истовремено, планирали да интервенишу из суседних гарнизона — Тополе и Младеновца. На свим положајима око града непријатељ је ископао ровове и утврдио се. У самом граду све важније

³⁵³ Исто, док. бр. 65, Извештај штаба 4. крајишке бригаде штабу 5. НОУ дивизије о нападу на Белановицу и железничку пругу Љиг—Горњп Милановац.

зграде припремио је за одбрану, посебно Хотел »Старо здање« и жандармеријску станицу.³⁵⁴

Према наређењу штаба 1. пролетерског коурпуса,³⁵⁵ 5. дивизија је добила задатак да заузме Аранђеловац, а по могућности и Тополу, и даља дејства усмери према прузи Младеновац—Смедеревска Паланка³⁵⁶

Ноћу 16/17. септембра 17. дивизија је напала Горњи Милановац, а 21. српска дивизија варошицу Рудник.

Штаб 5. дивизије одлучио је да целу дивизију ангажује у нападу на град, постављајући јача обезбеђења према Младеновцу и Тополи. Бригадама су постављени следећи задаци:

— 4. крајишкој бригади — да са два батаљона нападне град са северне и западне стране, а са друга два батаљона, у висини села Марковца, затвори правац према Младеновцу и поруши комуникације и постави нагазне мине;

— 1. крајишкој бригади — да очисти од непријатеља планину Букуљу (триг. 696) и са југозападне стране нападне град;

— 10. крајишкој бригади — да заузме Венчац (триг. 658), брзим продором у рејону села Бање пресече комуникацију Аранђеловац—Топола, а затим, са два батаљона, дејствује дуж комуникације према Тополи и заузме је. С једним батаљоном, на Венчацу, да обезбеди болницу.

Почетак напада одређен је за 19. септембар у 12 часова.³⁵⁷

Четврта крајишка бригада се 18. септембра померила из Белановице у северни део села Јеловика. Покрет је продужила 19. септембра у 4 часа, и са два батаљона у 8 часова стигла у село Орашац, а са друга два у село Марковац, североисточно од Аранђеловца. У 12 часова са 3. батаљоном је напала Пресеку (триг. 455), а са 4. батаљоном са западне стране Аранђеловац. Трећи батаљон је без борбе за-

354 АВИИ, к. 782А, рег. бр. 42-1/3, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 21. IX 1944. штабу 1. пролетерског корпуса о борбама вођеним за Аранђеловац од 18. до 20. IX 1944.

355 Од 15. септембра Оперативна група дивизија је ушла у састав 1. пролетерског корпуса, који су сачињавали: 1. и 2. пролетерска и 5, 17. и 21. ударна дивизија.

356 Зборник, I, 12, док. бр. 70, Заповест штаба 5. НОУ дивизије од 18. IX 1944. за напад на Аранђеловац.

357 Исто.

узео Пресеку и, чистећи ровове од непријатеља, продро у град. У стварн, оба батаљона су приближно у исто време напала град и на јуриш заузела прве куће на периферији. Непријатељ је био изненађен и збуњен, али се брзо снашао и пружио жесток отпор.

У даљем напредовању батаљони су морали заузимати зграду по зграду. Ипак, непријатељ је тог дана и следеће ноћи био уништен, осим у неким, најјаче брањеним зградама, као што су Хотел »Старо здање« и жандармеријска станица. У 9 часова 20. септембра заузета је жандармеријска станица, а по подне, око 16 часова, на јуриш и Хотел »Старо здање«, који је бранило 250 четника и припадника СДС. Са 100 кг експлозива направљена је велика рупа у зиду, кроз коју су борци продрли у зграду. У том хотелу је ослобођено 50 талаца, симпатизера народноослободилачког покрета.³⁵⁸

Аранђеловчани су нас лепо примили. Доносили су нам понуде и одушевљавали се нашом победом. Осећали су се коначно слободним. Увече, 20. септембра, одржали смо велики збор у граду, на коме је говорио Душан Петровић Шане, тада члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију.

За то време 1. и 2. батаљон, који су се налазили у заседи према Младеновцу, сачекали су две немачке моторизоване колоне које су наступале од Тополе ка Младеновцу и нанели им осетне губитке. Тада су комуникацијом Младеновац—Топола према Београду превожене јединице 18. СС брдског полицијског пука, упућеног из Грчке у Банат. Истовремено је 1. батаљон на реци Милатовици срушио железнички мост ширине 30 метара, и, заједно са мостом, дигао у ваздух и два камиона са Немцима.

На ове батаљоне је 21. септембра наишао Раковићев четнички корпус, јачине 600 четника, с намером да се тим правцем пробије према Чачку, па га је 2. батаљон потпуно разбио.

У борбама вођеним 19, 20 и 21. септембра Бригада је нанела непријатељу велике губитке у погинулима (међу којима и четири официра) и заробљенима — 132.

Пошто смо заробљеним четницима објаснили зашто се боримо, у 4. крајишку бригаду је ступило њих 67. Убрзо

358 М. Морача, *н. д.*, 283, 284, 285.

су положили заклетву, те смо их наоружали и распоредили у јединице.³⁵⁹ Заплењена су два тешка бацача, седам пушкомитраљеза, 93 пушке, две стројнице, 200 граната за бацач, 250 ручних бомби, 40.000 метака, пет камиона, 115 коња и извесна количина ратне опреме. Уништено је осам камиона, два оклопна аутомобила, два луксузна аутомобила и један мост. Бригада је имала седам мртвих и 30 рањених, од којих четворицу теже.³⁶⁰

Прва крајишка бригада се 18. септембра из рејона Горњих Бранетића пребацила до југозападнoг дела села Јеловика и, 19. септембра у 9 часова, предузела напад на Букуљу. Тамо није наишла на непријатеља кога је очекивала. већ на једну немачку моторизовану колону, јачине око 80 возила, која је кренула из Аранђеловца и, баш у то време, стигла до Капетанових станова. Тада је 1. бригада окренула фронт ка овој колони и — код села Балабанаца — пресекла јој везу са Аранђеловцем. Отворивши по колони минобацачку и митраљеску ватру, присилила је Немце да се споредним путевима пробијају према Тополи и друму за Крагујевац, и да оставе известан број моторних возила. Бригада је око 10 часова напала Аранђеловац са јужне стране и, заједно са батаљонима 4. крајишке бригаде ослободила га.

Десета крајишка бригада је кренула из села Драгоља 19. септембра у 5 часова и, око 11 часова, заузела Венчац (триг. 568), разбивши мању групу четника, а затим једну мању моторизовану колону која се кретала из Тополе према селу Доњој Шаторњи, присиливши је да се врати у Тополу. После тога 10. бригада је разбила још неколико четничких група и заузела село Бању, те, са једним батаљоном, продужила дејство према Аранђеловцу, садејствујући 1. и 4. бригади у ослобођењу града, а са друга два, затворила правац према Тополи.³⁶¹

Пошто је ослободила Аранђеловац, 5. дивизија се задржала у његовој околини: 4. крајишка бригада на Зарожју, у Мисачи и на коси Гавраници (са једном четом и бол-

359 А. Хозјћ, *н. д.*, 151.

360 Зборник, I, 13, док. бр. 106, Извештај штаба 4. крајишке бригаде од 21. IX 1944. штабу 5. НОУ дивизије о нападу на Аранђеловац и борбама око њега од 19. до 21. IX 1944.

361 АВИИ, к. 782А, рег. бр. 42-3.

ницом у селу Даросави), а један батаљон је упутила у Белановицу, ради помоћи народним властима у мобилизацији људства; 1. крајишка бригада — у Аранђеловцу и на Букуљи, а 10. крајишка бригада у рејону села Бање, пошто је затворила правац према Тополи.

У Аранђеловцу, Белановици и Даросави смо формирали команде места. Све бригаде су у својим рејонима помагале успостављање нове, народне власти, а тамо где је већ постојала сарадња, сарађивале су са њом, нарочито у вези са мобилизацијом људства и формирањем партизанских стража при командама места.³⁶²

Немци су 22. септембра са 14. пуком 7. СС дивизије заузели Рудник и, дуж комуникације Горњи Милановац—Топола, поставили јача обезбеђења. Истовремено су слали јача извиђачка одељења према Венчацу (триг. 658), Горњој Трешњевици и Белосавцима, која су наше јединице одбиле.

Штаб 5. дивизије је закључио да непријатељ намерава да поврати Аранђеловац и да, преко Белановице, дејствује ка Љигу и Лазаревцу. Да би то спречио, померио је бригаде на тај правац: 4. крајишку је груписао у рејону села Живковаца, на Церовитој (триг. 417) и Тишевом брду (к. 380); 1. крајишку у рејону Јеловика и Драгоља, а 10. крајишку у рејону Венчац, село Вукосавци.

Истовремено је и 21. српска дивизија померена на историју Буковик, Даросава, Пресека (триг. 455).

Непријатељ је 24. септембра једном колоном 14. пука 7. СС дивизије »Принц Еуген« заузео село Бању и Венчац (триг. 658), а са друге две колоне је наступао према Коморану и Горњој Трешњевици.

За то време се 5. дивизија још једном померила: 4. крајишка бригада, са три батаљона, на положаје у североисточном делу Даросаве и код Мисаче, а њен 2. батаљон је упућен на Космај, да заједно са Космајским НОП одредом, као посебна група, дејствује на комуникације према Београду; 10. крајишка бригада на просторију Белановица, Драгољ, Горња Трешњевица, а 1. крајишка бригада на просторију Вукосавци, Брезова, Забрежје, док је 21. бригада

362 Зборник, I, 12, док. бр. 70; М. Морача, *н. д.*, 286.

21. српске дивизије и даље остала код Буковика, држећи пресеку (триг. 455).³⁶⁸

Један батаљон 1. пука »Бранденбург« је 28. септембра предузео напад у четири колоне, јачине 200—300 војника. Једна колона, уз подршку пет тенкова, нападала је од ж. ст. Бање према Пресеци и изненадила и збацила са Пресеке делове 21. српске бригаде; друга колона је нападала од села Бање према Аранђеловцу и продрла у предграђе града; трећа је наступала од Венчаца према Марковом тавану, а четврта од Горње Шаторње према Каменару.³⁸⁴

Око 9 часова 28. септембра 4. крајишка бригада је напала непријатеља на Пресеци: 3. батаљон је наступао од Мисаче, преко Осоја, а 1. батаљон од Орашца. Према уговореном знаку, заједно су напали на Пресеку, али је непријатељ, уз помоћ тенкова, овај напад одбио. Чврсто је држао поседнуте ровове и непрекидно се даље укопавао. Због тога су батаљони формирали противтенковске групе, у којима су ударну снагу чинили борци са противтенковским пушкама и бомбашима. Но, и поред тога, непријатељ је одбио неколико наших узастопних напада. Ипак, био је окружен; веза са Тополом је била прекинута. Но, он се и даље упорно бранио на Пресеци. Око 17 часова се, под заштитом тенкова повукао према Бањи. Истовремено се повукла и колона која је била продрла до Аранђеловца, па су се код села Бање спојиле и ту заноћиле.

У овим борбама Бригада је имала 10 рањених, од којих тројицу теже, међу којима једног командира чете и једног командира вода. Губици непријатеља нису познати.

Друге две колоне, које су наступале према Каменару и Марковом тавану, задржане су пошто су читав дан водиле борбу са 1. крајишком бригадом.³⁶⁵

Двадесет деветог септембра је батаљон 1. пука дивизије »Бранденбург«, уз подршку авијације и тенкова, поновио

³⁶³ Зборник, I, 12, док. бр. 142, Наређење штаба 5. НОУ дивизије од 25. IX 1944. штабовима бригада за постављање заседа на комуникацијама.

³⁶⁴ Исто, док. бр. 181, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 29. IX 1944. штабу 1. пролетерског корпуса о борбама на просторији Венчац, Букуља, Аранђеловац.

³⁶⁵ Исто, док. бр. 167, Извештај штаба 4. крајишке бригаде од 28. IX 1944. штабу 5. НОУ дивизије о борбама око Аранђеловца.

напад на Аранђеловац, али се, после борбе која је трајала читав дан, коначно повукао према Тополи и Младеновцу.³⁶⁰«

За то време 2. батаљон 4. крајишке бригаде, који је заједно са Космајским НОП одредом дејствовао на Космају, заузео је Сопот и уништио један воз са два вагона; том приликом погинуло је девет Немаца. Ноћу 29/30. септембра он је прочистио од непријатеља села Белину, Бождаревац и Гунцате и нанео четницима губитке од 16 мртвих и 17 заробљених. Запленио је два бацача и већи број пушака. Ноћу између 30. септембра и 1. октобра напао је једну јединицу Српске државне страже, јачине 900 људи. Борба је трајала читаву ноћ, али га је она, противнападом, одбацила на полазне положаје. Губици непријатеља нису познати, а батаљон је имао тројицу погинулих и 14 рањених бораца.³⁶⁷

После ослобођења Аранђеловца и околних села, број нових бораца се стално повећавао. Стизали су добровољци, чак из Београда. Због тако наглог прилива људства предузели смо мере да се појача војно-политичка обука, као и да се у народу више политички ради, пошто је то био крај у коме су четници дуго држали власт и страховито терорисали народ, услед чега није био довољно обавештен о циљевима наше ослободилачке борбе. О свему томе смо прављали на саветовању штаба Дивизије са штабовима бригада 26. септембра.³⁶⁸

ОСЛОБОБЕЊЕ МЛАДЕНОВЦА

Кад су Немци своје снаге које су учествовале у борбама код Аранђеловца (14. пук 7. СС дивизије »Принц Еуген« и 1. пук »Бранденбург«) 1. октобра пребацили у источну Србију,³⁶⁹ 5. крајишка дивизија је проширила дејства према комуникацији Београд—Младеновац—Велика Плана.

366 Исто, књ. 13, док. бр. 24, Заповест штаба 5. НОУ дивизије од 3. X 1944. штабовима бригада за ипад на непријатеља на историји Аранђеловац, Космај.

367 Исто, док. бр. 9. Извештај штаба 5. НОУ дивизије штабу 1. пролетерског корпуса о борбама вођеним од 21. до 30. IX 1944.

368 М. Морача, *н. д.*, 287.

369 *Ослободилачки рат народа Југославије*, II, 294.

Штаб Дивизије је поставио бригадама следеће задатке: 4. крајишкој — да се 5. октобра са два батаљона пребаци на Космај и дејствује између Београда и Космаја, а један батаљон са болницом задржи у селу Живковцима,³⁷⁰ 1. крајишкој бригади — да један батаљон упути на Буковик, ради затварања правца према Младеновцу, а 10. крајишкој бригади — да се задржи на истој просторији.³⁷¹

Међутим, у источној Србији су снаге НОВ — заједно са деловима Црвене армије — пресекле комуникације долином Велике Мораве, па су се Немци према Београду морали повлачити преко Краљева и Крагујевца.

Пета крајишка дивизија добила је задатак да им то онемогући. Због тога је њен штаб наредио: 1. крајишкој бригади — да заузме Тополу; 4. крајишкој бригади — да са два батаљона поседне село Белосавце и спречи непријатеља да саобраћа између Тополе и Младеновца и, на тај начин, обезбеди бокове 1. крајишкој и 1. пролетерској бригади, чије се десно крило налази у селу Марковцу, а да, са једном четом, поруши пругу код села Ковачевца и, с једним батаљоном заузме село Копљаре; 10. крајишкој бригади — да се задржи у дивизијској резерви, у селима Брезовцу и ЈТиповцу.³⁷²

Прва крајишка бригада је ноћу 4/5. октобра водила борбе за Тополу и потиснула непријатеља на Опленац, али су тада наишли делови 117. ловачке дивизије (која се повлачила из Крагујевца), те се 1. бригада повукла.

Шестог октобра 14. пук 7. СС дивизије је напустио Тополу. У њој су остали један батаљон за осигурање и делови 117. ловачке дивизије са неколико тенкова и две батерије топова. Али, и они су се спремали за покрет, јер је њихов главни задатак био да се пробију према Београду. Због тога је штаб 1. пролетерског корпуса 1. пролетерској и 5. крајишкој ударној дивизији наредио да све своје снаге

370 Тада је у бригадној болници било 60 рањеника и болесника, од којих шесторица на носилима.

371 Зборник, I, 13, док. бр. 24, Заповест штаба 5. НОУ дивизије од 3. X 1944. штабовима бригада за напад на просторији Аранђеловца, Космаја и Смедерева.

372 Исто, док. бр. 64, Заповест штаба 5. НОУ дивизије од 8. X ГС44. штабовима бригада за напад на Тополу и комуникације према Младеновцу и Смедеревској Паланци.

ангажују за дејства на комуникацијн Крагујевац—Младеновац и железничкој прузи Велика Плана—Младеновац и да заузму Тополу и Младеновац.

Ноћу 9/10. октобра 1. батаљон 4. крајишке бригаде заузео је ж. ст. Ковачевац и том приликом је нанео Немцима губитке од 11 погинулих и четворице заробљених.³⁷³ Дању, 10. октобра, 3. батаљон је између ж. ст. Ковачевац и Кусадак сачекао једну немачку моторизовану колону која се повлачила од Смедеревске Паланке према Младеновцу и, у краткој борби, разбио је. Погинуо је и заробљен већи број Немаца, Черкеза и четника. Заплењена су два топа са 12 граната, седам пушкомитраљеза, 90 пушака, 300 ручних бомби, 20.000 метака и многа друга ратна опрема.

Бригада је 11. октобра заузела Дебљак (к. 239) и село Границе и запосела положај на линији Крива липа (триг. 370)—Рајковац—Дебљак, те је тако блокирала Младеновац са јужне, источне и северне стране. На левом крилу, у Међулужју, успоставила је везу са 1. батаљоном 3. крајишке бригаде, са којим је планирала заједнички напад на Младеновац. Ноћу 11/12. октобра два батаљона 4. крајишке бригаде су напала град и продрла до центра, запленивши више камиона и један оклопни аутомобил, али су их Немци, којима је из Београда стигла у помоћ једна јача моторизована колона, у противнападу одбацили. Трећа крајишка бригада није учествовала у нападу. Ми смо имали једног погинулог и шесторицу рањених, од којих једног теже. Непријатељски губици су остали непознати.

После напада на Младеновац, 4. бригада је повукла своје батаљоне: 3. батаљон на линију Крива липа—Варовница (триг. 405), да са две чете затвори правац према Смедеревској Паланци и постави заседе на цести од села Малог Орашја према Кривој липи, а једном четом, ојачаном противтенковским пушкама, да постави заседу на друм Бео-

373 Из оперативних докумената се не види да је 4. крајишка бригада са још два батаљона појачала свој батаљон на Космају 5. октобра, као што је било предвиђено заповешћу штаба 5. дивизије од 4. октобра, а не види се ни кад су се батаљони вратили са Космаја према Младеновцу. У Морачином *Ратном дневнику* (стр. 290) стоји да се 2. батаљон вратио 6. октобра.

град—Крагујевац, у вишеини села Влашке; 4. батаљон на линију Трновље—Рајковац, да дејствује на друм Београд—Крагујевац (укључно Младеновац), док је 1. батаљон запосео линију Границе—Дебљак (к. 239), са задатком да напада Младеновац; 2. батаљон се налазио у бригадној резерви, у селу Ковачевцу. С њим су били штаб Бригаде, болница и приштапски делови.³⁷⁴

Око 10 часова, 12. октобра, у село Ковачевац је стигао један вод црвеноармејаца³⁷⁵ и успоставио везу са штабом 4. крајишке бригаде. Затим је стигла и једна чета моторизоване пешадије из састава једне од механизованих бригада 4. механизованог корпуса, па је већ око 15 часова почео заједнички напад на Младеновац. Први батаљон је нападао заједно са црвеноармејцима дуж комуникације Смедеревска Паланка—Младеновац. Немци су се огорчено бранили и, јаком минобацачком и артиљеријском ватром, уз подршку тенкова, присилили наше снаге да се повуку из града. Тада је наша корпусна артиљерија, која је у међувремену стигла пред Младеновац, под заштитом мрака привучена ближе предњем крају непријатељске одбране, извршила јак ватрени налет. Непосредно после тога, аутоматичари су под заштитом тенкова извршили јуриш, пробили непријатељску одбрану и, заједно са борцима 4. крајишке и 3. крајишке бригаде (1. пролетерске дивизије), продрили у град, који су очистили од непријатеља до 12 часова. Поред артиљерије и минобацача, град су тукле и »каћуше«.

Четврти батаљон и једна чета 3. батаљона спустили су се на друм Београд—Крагујевац и пресекли Немцима одступницу према Београду, а 1. батаљон се, самоиницијативно, без знања штаба Бригаде, сручио у град, па су »каћуше«

374 Зборник, I, 13, док. бр. 133, Извештај штаба 4. крајишке бригаде од 12. X 1944. штабу 5. НОУ дивизије о борбама од 9. до 12. X 1944.

375 Деветог октобра делови совјетског 68. стрељачког корпуса и 4. механизовани корпус форсирали су Велику Мораву код Велике Планае и 10. октобра заузели Палану и Марковац, наступајући ка Смедеревској Паланци и Младеновцу. (*Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945*. Војноисторијски институт, Београд, 1957, 116). Додир са предњим деловима 68. стрељачког корпуса први је успоставио један батаљон 1. крајишке бригаде ноћу 10/11. октобра у Смедеревској Паланци. (Исто, 193).

тукле и по њему, све док се није успоставила веза са совјетским штабом који је командовао »жаћушама«. Овај неспоразум су искористили Немци и део снага повукли ка Београду. У овој борби имали су већи број мртвих. Укупно је заробљено 54 непријатељска војника, међу којима 16 Немаца. Заплењен је један топ, четири тешка бацача, један противавионски митраљез 20 мм, седам лаких бацача, 174 пушке, девет стројница, 70.000 мстака и три камиона. Уништена су два тешка тенка »тигар« и седам камиона. Ми смо пмали седморицу погинулих од ватре »жаћуша«, 17 рањених и четворицу несталих.³⁷⁶

БРИГАДА У БЕОГРАДСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ ,,

После ослобођења Тополе и Младеновца, јединице НОВ су, заједно са јединицама Црвене армије, широким фронтом наступале ка Београду. Пета крајишка дивизија је избила на линију Буринци—Мали Пожаревац—Умчари. Тринаестог октобра штаб Дивизије наредио је бригаама да продуже наступање: 1. крајишкој — у рејон села Бегаљице, да извића Гроцку и, заједно са јединицама Црвене армије, дејствује како налаже ситуација; 21. српској (привремено потчињеној Штабу 5. дивизије) — са два батаљона у северне засеоке Мале Иванче, а са друга два у село Врчин; 4. крајишкој — на линију Мали Пожаревац—Мала Иванча, ради дејства око Раље; 10. крајишкој — у село Влашку, у дивизијску резерву. Штаб артиљеријског дивизиона имао се кретаги са 4. крајишком бригадом, ради обуке људства на заплењеним топовима. Штаб Дивизије са приштапским деловима сместио се у село Поповић.³⁷⁷

Четрнаестог октобра све су јединице стигле у одређене рејоне, где су истог дана увече примиле нову заповест од штаба Дивизије. У њој је, поред осталог, стајало да, према провереним подацима, Београд бране три немачке дивизије

³⁷⁶ Зборник, I, 13, док. бр. 133.

³⁷⁷ Исто, док. бр. М9, Наређење штаба 5. НОУ дивизије од 13. X 1944. штабовима бригада за наступање у правцу Београда.

и да се код Смедерева и Пожаревца налазе друге немачке снаге непознате јачине.³⁷⁸

Међутим, према накнадно провереним подацима, утврђено је да непријатељ није имао довољно снага за непосредну одбрану града, па је у ту сврху ангажовао више помоћних и полицијских јединица. Свакако да је рачунао и на јаку групацију у рејону Смедерева и Пожаревца, која је имала задатак да се са источне стране пробије у Београд и појача његову одбрану. Замисао Немаца је била да групним поседањем најпогоднијих положаја дуже држе београдски мостобран и тако омогуће смедеревско-пожаревачкој групи да се повуче и споји са снагама у Београду. Зато су Немци фортификацијски добро утврдили и запосели Топчидерско брдо, Баново брдо, Дедиње, Бањицу, узвишице код Малог и Великог Мокрог Луга и Звездару. Посебну пажњу Немци су посветили Звездари (В. Врачар, триг. 253), на источним прилазима граду, јер је ово упориште требало да одигра важну улогу у прихватању смедеревско-пожаревачке групе. Њега је бранио један батаљон ојачан *противавионском* артиљеријом, која је имала задатак да туче циљеве у ваздуху и на земљи. Ту су били смештени и артиљеријски штабови. На западним падинама Великог Врачара налазио се штаб 38. противавионског моторизованог пука, а код циглане (к. 184) штаб 549. тешког противавионског дивизиона. Две багерије су биле распоређене у близини Опсерваторије, а осам противавионских топова 105 мм и шест малокалибарских топова 20 мм у рејону одбрамбеног *чвора*. Сви *положаји* су у инжињеријском смислу били потпуно уређени и заштићени минским пољима и препрекама од бодљикаве жице.

У заповести је речено да моторизоване колоне Црвене армије воде борбу за Авалу и да данас, 14. октобра, про-

378 Београд и околну бранила је непријатељска групација у чијем саставу су се налазили: делови 737. пука немачке 117. ловачке дивизије, један немачки тврђавски пук, допунски батаљон 7. СС дивизије, 28. ландесшницен батаљон, неколико немачких полицијских батаљона, немачки рударски батаљон из Костолца, 38. моторизовани противавионски артиљеријски пук, неколико тенкова, делови Српског добровољачког корпуса и Руског заштитног корпуса, делови немачког 5. моторизованог полицијског пука, два батаљона 750. пука немачке 118. ловачке дивизије, укупно: 20.000 људи, 40 тенкова и око 170 топова и минобацача. (*Београдска операција*, Београд 1964, 216, 217).

дужују наступање према Београду. Једна моторизована колона Црвене армије проћи ће кроз центар Београда и избити на Савски мост, друга ће проћи авалским друмом ка Чукарици и, даље, ка Обреновцу, а трећа ће, преко Вождовца, посетити Дедиње, Топчидер и Кошутњак. После заузимања града, једна колона ће се пребацити преко Саве — ради заузимања аеродрома. У заповести је даље речено да 1. пролетерска дивизија напада правцем Бањица—Бањички вис и, после чишћења града, запоседа његов западни део, Савски мост и пристанишна постројења; да 6. пролетерска дивизија напада преко Топчидера, а после чишћења града, да се рокира на сектор Бањица—Раковица; да 5. крајишка дивизија чисти од непријатеља северни део града, закључно са Улицом краља Александра (сада Булевар револуције) и Савским мостом, а 21. српска дивизија, као корпусна резерва, да се налази у рејону села Врчина и Зуца.

За извршење задатка штаб 5. дивизије је ангажовао три бригаде; једну је упутио према Смедереву.

Четврта крајишка бригада добила је задатак да напада град на одсеку Велики Мокри Луг—Коњарник, чисти блокове зграда десном страном Улице краља Александра, преко Теразија избије на Савски мост (десним крилом на Калемегдан) и, заједно са другим јединицама, заузме град. Лево да одржава везу са 1. пролетерском дивизијом, а десно са 10. крајишком бригадом.

Десета крајишка бригада добила је задатак да заузме Велики Врачар (триг. 253), преко коте 184 упадне у град, чисти од непријатеља блокове зграда десно и лево од Улице краљице Марије (сада Улица 27. марта) и Душанове и, делом снага, садејствује 4. крајишкој бригади у заузимању Калемегданске тврђаве.

Двадесет прва српска бригада требало је да напада на предграђе Карабурму и чисти од непријатеља зграде у улицама десно од сектора 10. крајишке бригаде до дунавске обале.

Прва крајишка бригада (три батаљона), после заузимања Смедерева, имала је задатак да се пребаци у Мали Мокри Луг, у дивизијску резерву.

Почетак напада предвиђен је за 14. октобар у 22 часа.³⁷⁹

Четврта крајишка бригада је примила заповест за пад 14. октобра око подне. Одмах су командант бригаде, Вид Бодирожа, заменик команданта, Милош Тањга, и начелник штаба, Марко Вукобрат, командантима батаљона, Триви Адамовићу, Илибаши Баришићу, Илији Вашалићу и Душану Еубићу, објаснили задатак Бригаде, а затим су, по кратком поступку, извршене припреме. Око 14.30 часова Бригада је кренула ка Београду. Једно време је наступала друмом од Раље према Авали, а затим је, преко Иванче, Врчина и села Зуца, стигла у Велики и Мали Мокри Луг. Још на маршу, пред пад мрака, комесар Бригаде Драго Букић је комесарима батаљона изнео задатак Бригаде и предложио им на какве све тешкоће батаљони могу да наиђу, с обзиром да је непријатељ јак и да ће се упорно бранити. Говорио је и о значају Београда за све народе Југославије и упозорио да град треба чувати од рушења и нарочито на то — какав однос бораца треба да буде према грађанству.³⁸⁰

Бригада је почела напад са три батаљона, у 23 часа, док је један батаљон, бригадну резерву, задржала у Малом Мокром Лугу. Трећи батаљон је нападао дуж смедеревског друма на Лаудонов шанац, обухватајући десним крилом и Велики Врачар (триг. 253), док су друга два батаљона нападала преко Коњарника (к. 205) и коте 151. У првом налету Бригада је заузела више ровова, али су Немци задржали Лаудонов шанац и Велики Врачар и тако спречили 3. батаљон да упадне у град. Друга два батаљона су заузела Коњарник и упала у предграђе града до улаза у Улицу краља Александра. Тада су Немци, јаким бочним противнападима, из ове улице не само задржали ове батаљоне, него су и угрозили њихов опстанак на Коњарнику. Батаљони су, рокирајући поједине чете, покушали да заштите десни бок, али су Немци, искористивши одсуство наших осталих сна-

379 Зборник, I, 13, док. бр. 163, Заповест штаба 5. НОУ дивизије од 14. X 1944. штабовима бригада за садејство са јединицама I. пролетерског корпуса.

380 А. Хозић, *и. д.*, 156.

га, које су закасниле са нападом, вршили све јачи притисак и, уз подршку артиљеријске ватре, одбацили и ове батаљоне према Малом Мокром Лугу.³⁸¹

С обзиром на ову ситуацију, штаб Дивизије је 15. октобра рано ујутру издао допунско наређење:

Четвртој крајишкој бригади — да продире у град на одсеку десно од линије Душановац — Улица престолонаследника Петра (сада Улица Максима Горког) и до Улице краља Александра, а затим, од Улице Жоржа Клемансоа (сада Улица Иве Лоле Рибара) и Господар Јованове, ка Калемегдану.

Десетој крајишкој бригади — да дејствује на комуникацији око Малог Мокрог Луга, те тако помогне продор 4. крајишке бригаде у град, затим и сама продире у град на правцу 4. крајишке бригаде, преко Улице краља Александра продужи наступање према Новом гробљу, железничкој станици Дунав и кланици — све до Дунава.

Двадесет првој српској бригади — да дејствује на комуникацији Калуђерица—Мали Мокри Луг, а кад стигну совјетске јединице од Гроцке да, заједно са њима, напада на линији Мали Мокри Луг—Велики Врачар—Дунав.

Првој крајишкој бригади — да настави да садејствује совјетским јединицама у нападу према Смедереву.³⁸²

Ситуација се, међутим, врло брзо мењала. Немачка 1. брдска дивизија покушала је да се од Смедерева пробије ка Београду. Повратила је Гроцку, а неки делови су већ пристизали на периферију Београда. Тако је 15. октобра око 8. часова 3. батаљон 4. крајишке бригаде заробио осам Немаца и запленио један камион. Тада је штаб Дивизије Наредио 4. крајишкој бригади да са три батаљона продре у град преко Лаудоновог шанца и Коњарника, држећи се блокова кућа дуж Смедеревског друма и Улице краља

381 Зборник, I, 13, док, бр. 100, Извјештај штаба 5. НОУ дивизије од 23. X 1944. штаб-у 1. пролетерског корпуса о борбама за ослобођење Београда од 14. до 20. X 1944.

382 Исто, док. бр. 175, Наређење штаба 5. НОУ дивизије од 15. X 1944. штабовима бригада за продор према Калемегдану.

Александра, а 10. крајишкој бригади — да поседне косе источно од Великог Мокрог Луга.

Око 11 часова 4. бригада је на јуриш заузела Лаудонов шанац и продужила да продире Улицом краља Александра. Ту се спојила са јединицама Црвене армије и, заједно са њима, продужила наступање. Непријатељ је са Великог Врачара бочном ватром подржавао своје јединице, које су пружале огорчен отпор, па се велики број кућа морао заузимати помоћу бомбаша. Ту је дошло до изражаја искуство наших бораца у борбама у насељеним местима. Они су се врло вешто пребацивали од куће до куће и из улице у улицу, збуњујући Немце својим брзим продорима. Око 17 часова Бригада је, заједно са јединицама Црвене армије, заузела део Карабурме, Панчевачки мост, Ново гробље и пијацу Берам и тако продрла дубоко у град, одсекавши непријатељско упориште на Звездари.

Немци су покушавали да појачају одбрану и, честим противнападима, да зауставе наше продоре. Међутим, наши борци су те нападе ломили и незадрживо продирали даље. Најтежа борба вођена је код Студентског дома, јер су Немци из утврђених зграда унакрсном ватром тукли цео простор око парка, Улице краља Александра и Улице краљице Марије. Кад је пао мрак борбе су настављене истом жестином читаву ноћ. До сванућа 16. октобра 4. бригада је очистила од непријатеља IV и VI квартал и заузела врло важне објекте: електричну централу, железничку станицу Дунав и фабрике и слагалишта између железничке станице Дунав и кланице. За време борби за електричну централу успостављена је веза са 3. крајишком бригадом 1. пролетерске дивизије.

У току борби за Београд многи Београђани су излазили у сусрет нашим борцима, узимали оружје у руке и настављали борбу заједно с њима. Они који нису имали оружје, извлачили су рањенике и склањали их на сигурна места или на разне друге начине помагали нашим јединицама. Тако су многи Београђани дали и животе за слободу свог града.

Док је 4. крајишка бригада са три батаљона водила борбе у граду, њен 1. батаљон, бригадна резерва, дочекао је 15. октобра у Малом Мокром Лугу у заседи једну немачку моторизовану колону од 30 возила, која је долазила од Гроцке. Немци су били изненађени и, у оштрој борби,

потпуно разбијени. Највећи број их је погинуо, а од моторних возила само се неколико оклопних аутомобила повукло према Гроцкој.

Истог дана, око 20 часова, 1. батаљон 4. крајишке бригаде је, заједно са три батаљона 10. крајишке бригаде и јединицама Црвене армије, сачекао на положају изнад Малог Мокрог Луга око 2.000 Немаца са три тенка, који су се повлачили од Смедерева. Борба је трајала читаву ноћ. Немци су по сваку цену настојали да се пробију у град и споје са својим снагама. Пред зору су пробили нашу одбрану и заузели Лаудонов шанац и Коњарник, па су Улицом краља Александра продрли до Цветкове механе.

Због тога је штаб Дивизије одмах повукао још два батаљона 4. крајишке бригаде и наредио им да спрече ову немачку групу да продре у град. Истовремено је 10. крајишкој бригади наредио да се најхитније пребаци преко Душановца и — Улицом Грчића Миленка — до Новог гробља и Карабурме, те поседне положаје на левом крилу 4. крајишке бригаде, а 21. српској бригади — да напусти положаје Голо брдо—Бандера и појача 1. батаљон 4. крајишке бригаде на линији Коњарник—Велики Врачар и, заједно са осталим снагама, уништи Немце који су продрли у град. Тако је ова немачка група практично била опкољена, јер није успела да успостави везу са снагама у граду, које су још увек држале Звездару.

Према овом наређењу, штаб 4. крајишке бригаде је одмах повукао своја два батаљона из града и на линији Цветкова механа—Звездара ангажовао их против Немаца који су продрли у град. На њеном десном крилу биле су јединице Црвене армије, ојачане са три тенка. Шеснаестог октобра по подне извршен је општи напад на ову групу Немаца. У жестоких борбама прса у прса, које су трајале све до мрака, коначно је ова немачка група уништена.

Затим је 4. крајишка бригада са три батаљона посела линију Мали Мокри Луг—Лаудонов шанац и, заједно са јединицама Црвене армије, заузела Велики Врачар (триг. 253). На њеном левом крилу налазила се 10. крајишка бригада, а на десном јединице Црвене армије. Тако је на источној страни града успостављен непрекидан фронт према Немцима који су се пробијали у Београд од Смедерева.

Батаљон 4. крајишке бригаде, који је остао у граду, и даље је држао под својом контролом IV и VI кварт.⁸⁸³

Ноћу 16/17. октобра Немци су поново покушали да се од Гроцке дуж Смедеревског друма пробију у Београд, али су поново одбијени. Читав дан 17. октобра тукли су артиљеријом нашу одбрану на периферији града. Осамнаестог октобра покушали су да се пробију на Саву и даље, преко Саве, у Срем, али је, одлучном одбраном наших јединица и јединица Црвене армије, и овај њихов покушај спречен.

Истог дана по подне делови 4. крајишке и 10. крајишке бригаде прочистили су од Немаца Мали Мокри Луг и Вишњицу према Болечу и уништили мање групе Немаца које су покушавале да се тим правцем пробију у Београд. Деветнаестог октобра 4. крајишка бригада је поново враћена у Београд, где је преузела гарнизонску службу у IV и у делу III кварта, пошто су увече 19. октобра Немци у Београду држали још само Калемегдан, зграду »Албаније«, Теразије, ужи рејон Савског моста и Чукарицу.

Београд је коначно ослобођен 20. октобра. Све наше јединице које су нападале Београд, заједно са јединицама Црвене армије, извршиле су своје задатке и допринеле његовом ослобођењу.

За време борби за Београд, 1. крајишка бригада је учествовала у борбама око Смедерева, Гроцке и код Авале, у којима су јединице Црвене армије и наше снаге уништиле немачку групу која је покушала да се пробије у Београд. Тиме су, у ствари, завршене борбе за ослобођење Београда.

У борбама за Београд 5. крајишка дивизија је нанела непријатељу велике губитке. Заробила је 1.363 немачка војника, запленила три брдска топа, девет противавионских топова, осам тешких бацача, 163 пушкомитраљеца, 110 стројница, 1.674 пушке, 200.000 пушчаних метака, 30 камиона, 305 коња и осталу ратну опрему.

Четврта крајишка бригада је имала такође велике губитке: 77 мртвих, 183 рањена и 10 несталих бораца.³⁸⁴ Колико су Немци имали мртвих није утврђено.

За показано пожртвовање, одлучност и вештину у извршавању задатака приликом ослобођења Београда, Врховни командант је посебном наредбом похвалио све јединице које су учествовале у тим борбама. Тако је и 4. крајишка бригада, још једном, добила високо признање за своје успехе. Одликовани су и појединци који су се у борбама за Београд нарочито истакли. Из 4. крајишке бригаде то су били командири водова — Душан Зорић и Буро Кулум.

Пре непосредног напада на Београд, 4. крајишка бригада је усиљеним маршем превалила 40 км и тако уморна сама почела напад, јер остале бригаде 5. дивизије нису још биле стигле. Поред свега, она је брзим продором стигла до ж. ст. Дунав и тако, још једном, потврдила своју спремност за вођење уличних борби. Она је, у ствари, сама извршила задатак целе 5. дивизије, јер су 10. крајишка и 21. српска бригада морале да се ангажују у разбијању немачке групације која се повлачила од Смедерева, покушавајући да се пробије у Београд. Прва крајишка бригада је све време била ангажована у борбама са том групом. Кад је Београд био готово ослобођен, 4. крајишка бригада је са три батаљона ангажована у борбама против остатака немачке 1. брдске дивизије, који су покушавали да се пробију у град. Она је на овај задатак врло брзо стигла из центра града и, заједно са осталим нашим снагама и снагама Црвене армије, уништила ове немачке снаге. Оба задатка 4. бригаде је извршила са пуно одговорности и до краја. Њен удео у ослобођењу Београда био је веома значајан.

После ослобођења Београда 4. крајишка бригада је остала у граду до 29. новембра, обављајући гарнизону службу у IV, VI и у делу III кварта. Други батаљон је био смештен у Господар Јовановој улици бр. 30, 3. батаљон у садашњој Улици Димитрија Туцовића бр. 19, 4. батаљон у Таковској улици бр. 12, а 1. батаљон у Улици Османа Бикића бр. 20. Бригада је обезбеђивала важне објекте и складишта наоружања и муниције, а обављала је и патролну

384 Исто.

службу.³⁸⁵ Истовремено се попуњавала борцима, који су се добровољно јављали нашим јединицама. Тада је њено бројно стање нарасло на 2.000 бораца. Добила је и ново, совјетско наоружање,³⁸⁶ а старо, отето од непријатеља, с којим се прославила, предала је дивизијском одсеку за снабдевање и 27. октобра се, заједно са осталим јединицама које су учествовале у ослобођењу Београда, постројила на Бањици на смотри коју је извршио врховни командант друг Тито. За нешто више од месец дана, колико је провела у Београду, у Бригади се врло активно војно-политички радило. Припремало се за нове борбе, јер је рат несмањеном жестином још трајао. Борбе су се водиле тако рећи наомак Београда.³⁸⁷

385 АВИИ, к. 783, рег. бр. 5-1, Списак установа и магацина које обезбеђују јединице 4. крајишке бригаде достављен штабу 5. НОУ дивизије и Економском одсеку Команде града Београда 25. X 1944.

386 М. Морача, *н. д.*, 303.

387 У новембру 1944. године 5. крајишка НОУ дивизија је прешла са брдске на пољску формацију. Свака пешадијска чета добила је четвора кола (једна за кухињу и троја за муницију), чета за везу шестора кола, минерски вод једна кола и бригадна интендантура 10 кола. Цела Бригада је имала 139 кола. (АВИИ, к. 782, рег. бр. 4-2. Наредба штаба 5. НОУ дивизије од 7. XI 1944. штабовима бригада о прелазу са брдске на пољску формацију).